

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1950-Х РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ МІНІСТЕРСТВА ДЕРЖКОНТРОЛЮ УРСР)

У статті проаналізовано морально-психологічну ситуацію в українському селі у 1950-х рр. Показано, що серед селян поряд з ейфорійними настроями віри у світле майбутнє і комунізм, панував протест проти правопорушень та зловживань, безгосподарності, пияцтва, грубостей, несправедливої оплати праці і зайвих витрат суспільно-громадських коштів з боку місцевих управлінців і районних партійних та радянських працівників.

Ключові слова: українське село 50-х рр. XX ст., морально-психологічна ситуація, правопорушення, зловживання, безгосподарність, пияцтво, оплата праці, партійні та радянські працівники.

В статье проанализирована морально-психологическая ситуация в украинском селе в 1950-х гг. Показано, что среди крестьян наряду с эйфорией веры в светлое будущее и коммунизм, господствовал протест против правонарушений и злоупотреблений, бесхозяйственности, пьянства, грубости, несправедливой оплаты труда и лишних расходов общественных средств со стороны местных управленцев и районных партийных и советских работников.

Ключевые слова: украинское село 50-х гг. XX ст., морально-психологическая ситуация, правонарушение, злоупотребление, бесхозяйственность, пьянство, оплата труда, партийные и советские работники.

The article analyzes the moral and psychological situation in the Ukrainian village in 1950th. It has been generalized, that the farmers had eyphorian mood of faith in a bright future and communism. But at the same time, the protest against crimes and abuse of power, absence of management, drinking, coarseness, unfair wages and extra expenses of social and public funds, spent by local managers, regional party and soviet workers, was dominated among farmers.

Key words: the Ukrainian village of 50th of XX century, a moral and psychological situation, an offence, abusing, mismanagement, drunkenness, a payment, party and Soviet workers.

Протягом багатьох століть селянство було однією з найчисельніших верств українського суспільства. Сільський спосіб життя відзначався особливими, притаманними лише йому рисами. За рахунок дуже повільного розвитку транспортних засобів та проникнення новітніх досягнень науки та техніки, українське село довгий час було досить консервативним, зберегло традиції і ментальні особливості, які впливали на економічну, соціальну, політичну та морально-психологічну складову повсякденного життя селянства.

Розглядаючи зміни, які відбулися в українському суспільстві після встановлення радянської влади, слід звернути увагу, що селянство поступово пристосовувалося до нового способу життя. Численні законодавчі акти щодо держаної політики традиційно розглядали селянина як об'єкт владних рішень та політичних дій. Оскільки об'єкт у політиці і житті взаємопов'язаний із суб'єктом, під об'єктом соціально-політичного та економічного життя розуміється безпосередній учасник цього життя, який має особливі, свідомі потреби, інтереси, здатний визначати засоби їх реалізації,

здійснювати реальний вплив на процес ухвалення державотворчих рішень.

Українське село 1950-х рр. відрізнялося від довоєнного. Неабияке значення мала морально-психологічна ситуація. Адже від цього залежав мікроклімат у суспільстві і, врешті, результати праці. На морально-психологічну ситуацію впливали, по-перше, радянські перетворення в аграрному секторі, по-друге, певне значення мали ментальні риси, традиційні цінності українського селянства, які сформувалися у селян у ранньому віці як результат реакції на соціально-економічні умови того історичного періоду, в якому відбувався процес соціалізації особистості.

Історіографічна база складається з праць, присвячених висвітленню становища українського села. По-перше, це узагальнюючі дослідження, в яких проаналізовано вплив державної політики на економічну та політичну ситуацію на селі [1]. Зокрема соціально-політичні, соціально-економічні, національно-духовні процеси в Україні у 1950-1960-х рр. проаналізовано в праці В. Барана [2]. Другу групу становлять спеціальні розвідки науковців радянських часів, у яких позитивно характеризуються соціальні настрої селян, відзначається підвищення творчої ініціативи і трудової активності колгоспного селянства [3]. Зважаючи на винятковий характер названих праць, відзначимо, що морально-психологічна ситуація в повсякденному житті українських селян 1950-х рр. не була предметом окремого дослідження.

З урахуванням того, що українське село перебувало в центрі уваги владних структур, рішення яких по-своєму сприймалися суб'єктами сільського способу життя, доцільним є вивчення морально-психологічної ситуації, яка панувала в українському селі у вищезначений період. Автор вважає за необхідне проаналізувати поведінку та сприйняття дійсності різними групами сільського населення, визначити протиріччя, які панували в сільському середовищі, охарактеризувати найпоширеніші конфліктні ситуації, дати оцінку морально-психологічній ситуації в повсякденному житті українського села у 1950-х рр.

Джерельна база цієї статті представлена документами фонду Міністерства держконтролю УРСР, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України в м. Києві. Численні листи-скарги селян дозволяють охарактеризувати повсякденне життя українських селян, їхню поведінку як реакцію на дійсність по різних областях України і зробити об'єктивні висновки щодо морально-психологічної ситуації на селі у 1950-х рр.

Лібералізація режиму поряд із розкріпаченням економічної та духовної сфер суспільства призвела до втрати соціального коріння общинної моралі та етики, що вплинуло на формування та закріплення в селянському середовищі нових перехідних типів свідомості. Їх носії віддавали перевагу спрощеним установам

поведінки, нескладному набору правил. Зразки такої поведінки вмщувалися у декількох основних пунктах: уникнення родинно-майнового поділу, використання сільськогосподарських машин, упровадження агрономічних нововведень, атеїзм, віра в побудову «світлого майбутнього». З іншого боку, основна маса селянства зберегла працьовитість, здатність виживати в будь-яких умовах, обережність у своїх рішеннях і діях, практичність. Селяни вважали можливим брати участь в управлінні державою, пред'являти претензії до влади, виходячи з уявлень про своєрідний «суспільний договір» між селянством і державою. Селяни забезпечували державу необхідними засобами життєдіяльності, а держава та суспільство мали забезпечити справедливу реалізацію інтересів селянства.

Селянські архетипи «божественного характеру» державної влади знайшли відображення в орієнтаціях на панування держави, етатизм, патерналізм. Саме традиційною вірою селян у справедливість дій держави пояснюється довіра селян радянській владі. Їхні численні листи і скарги до партійних та радянських органів демонструють лояльне ставлення до центральної державної влади. Водночас у цих документах містяться критичні зауваження на адресу місцевої влади, робиться акцент на зневажливому ставленні до проблем села, корумпованості, пияцтві.

Сільське середовище в повоєнний період було неоднорідним. Вищий прошарок сільського населення складався з представників колгоспної та радянської влади. Це були переважно голови колгоспів, бухгалтери, обліковці, бригадири, секретарі партійних організацій тощо. Вони займали окреме місце й були в центрі пильної уваги односельців. Друга категорія населення сіл була представлена звичайними колгоспниками, які мали активну життєву позицію і будь-що намагалися критикувати місцеве начальство, викривати хиби та прорахунки в їх роботі. Найбільша частина сільських мешканців мала помірковані погляди.

Не зважаючи на те, що в радянському суспільстві не були розповсюдженими такі форми відкритого радикального протесту проти існуючої влади, як демонстрації, мітинги або страйки, все ж таки населення села виявляло свій протест у вигляді стихійних, інколи масових акцій, а також шляхом написання численних листів-скарг на адресу різних інстанцій.

Аналіз документів фонду Міністерства держконтролю УРСР показав, що до виконкому Житомирської обласної ради депутатів трудящих протягом 1949-1950 рр. надійшло 283 листи і скарги про порушення Статуту сільськогосподарської артілі [4]. Селяни скаржилися на незаконне виключення з колгоспу, відрізання землі присадибного наділу, неправильне нарахування трудовнів, безгосподарність голів колгоспів, систематичне пияцтво, погану організацію посівної кампанії, самовільне захоплення

керівництвом колгоспної землі, затримання оплати по трудовнях. При цьому характерною була тяганина у вивченні ситуації по скаргах, відправлення заяв громадян на розгляд районних партійних органів та сільгоспвідділів.

У Ворошиловградській області колгоспники звертали увагу на порушення основ демократичного управління колгоспами, перевищення повноважень голів колгоспів, покупку за нижчими цінами хат, розбазарювання громадських коштів, тварин, приховування критики на адресу місцевого начальства, грубе ставлення до колгоспників тощо. У багатьох випадках селяни звертали увагу на продаж продуктів сільського господарства районним партійцям за низькими цінами, вказували на використання родинних зв'язків під час призначення на посади в колгоспах [5].

Дуже часто листи-скарги селян мали анонімний характер, що пояснювалося можливістю помсти з боку голів колгоспів. Насправді на селі існувала практика переслідувань скаржників. Так, після численних переадресацій скарга 44 колгоспників одного з господарств Ворошиловградської області потрапила до райвідділу сільського господарства, після чого загальні збори колгоспників у присутності секретаря райкому КП(б)У, заступника райвідділу сільського господарства та начальника міліції звинуватили колгоспників, що написали скаргу. Голова колгоспу став переслідувати скаржників: знімав із посад, відправляв на тяжкі роботи, періодично 3-5 днів не допускав до праці, забороняв користуватися колгоспним тяглом, на засіданні правління виключив із членів артілі, що не затвердили загальні збори колгоспу. До скаржників подекуди застосовували фізичну силу: «За критику голови колгоспу викликав начальник МДБ, вдарив під бороду і по голові». Таким чином, скарга, яка була відправлена в район, навіть після встановлення фактів зловживань голови колгоспу, не була задоволена [6].

На думку колгоспників, така поведінка районного начальства пояснювалася його тісною дружбою з головою колгоспу. У ході перевірки порушень Статуту сільськогосподарської артілі, зазвичай, були задіяні саме районні порушники, які разом з іншими особами отримували в колгоспі продукти за нижчими цінами [7].

Серед порушень демократичних принципів селяни звертали увагу на неправильне нарахування трудовнів, наприклад, під час молотьби зернових, причому норми виробітку і розцінки в трудовнях не затверджувалися загальними зборами. Розповсюдженням було несвоєчасне нарахування трудовнів, що призводило до затримання оплати за виконану роботу [8]. У колгоспах Закарпатської області порушували принцип розподілу сільськогосподарської продукції за виробленими трудовнями, допускалася видача натуральних авансів не за відомістю, а за розпорядженням голови колгоспу. Натуральні

аванси видавали особам, які не брали участі в громадському виробництві. Селяни звертали увагу, що реалізація продуктів колгоспу на ринку відбувається без належного обліку. Були випадки, коли отримані від торгівлі гроші не надходили в касу колгоспу [9].

Досить яскраво морально-психологічна ситуація простежується за матеріалами скарги селян колгоспу ім. Молотова Ульянівського району Сумської області, написана у 1951 р. Колгоспники скаржилися на голову колгоспу, який, на їхній погляд, був правопорушником [10]. «Що робить він з колгоспниками, як керує колгоспом – про це навіть писати страшно, не те щоб переносити знущання комуніста...» [10]. Селяни звертали увагу, що керівник «купив» за рахунок праці колгоспників районне начальство і почував себе досить впевнено. Колгоспники не могли критикувати дії начальства. Були випадки застосування фізичної сили до жінок, в яких чоловіки загинули на фронті, якщо вони відмовлялися підписуватися на держпозику в сумі, що вказував їм голова колгоспу. «А що собою являє мова голови колгоспу. Вона в нього повна грубих площадних слів, він ніколи не звертається на ім'я по-батькові, а надумує різні погані слова» [11]. За документом виходить, що в колгоспі панувала справжня диктатура самого голови колгоспу і його родичів, які обіймали вищі посади. Навіть члени правління колгоспу не могли критикувати начальство і приймати свої рішення. «Щоранку біля хати голови стоїть пара красивих коней, запряжених у бричку, сидить кучер. Голова сидить і навіть голови не повертає на вітання колгоспників. Селяни потайки говорять, що раніше так тільки поміщики їздили, а тепер комуніст – голова колгоспу» [12]. Звісно, така радянська дійсність радикально відрізнялася від законодавчих основ, демократичних принципів управління державою. Колгоспники бачили велику прірву між гаслами і справжнім життям, шукаючи виходу з такої ситуації. «Ми сподіваємося, що ви звернете увагу на скаргу своїх виборців, тому що депутат в Радянському Союзі – це слуга народу. А жити нам далі не можна» [13].

У випадку якоїсь критики на адресу голови колгоспу лунали погрози і розпочиналися переслідування колгоспників. У такій ситуації селяни написали скаргу на ім'я місцевих партійних керівників, однак, перевірка тільки погіршила становище скаржників і призвела до чергових матеріальних витрат колгоспу. Адже членам комісії віддали декілька пудів пшениці [14].

Серед порушення демократичних засад керівництва колгоспом селяни викривали факти захисту дій голови колгоспу обласним комітетом партії. Причина полягала в тому, що голова обманював усіх, не цурався підтягувати результати змагань. Так, якщо ланкова пообіцяла зібрати великий урожай буряків і не виконала завдання, то керівник господарства вночі наказує

привезти буряки від інших ланок і записати все на ланкову-стахановку [15].

За матеріалами скарги працювала комісія Міністерства держконтролю УРСР і було проведено розслідування зловживань, у результаті чого виявлено грубі порушення Статуту сільськогосподарської артілі під час загальних зборів колгоспу, засвідчено заниження кількості працездатних членів господарства з метою досягти кворуму, тобто 2/3 присутніх для правомочності винесення рішень [16]. У протоколі загальних зборів артілі сказано, що керівний апарат колгоспу «забруднений» правопорушниками. Були зареєстровані випадки побиття односельців, погроз розправи. Голова колгоспу приймав на роботу своїх найближчих родичів і хоча сам на той час уже не займався рукоприкладством, своїм підлеглим цього не забороняв, а навпаки, дозволяв бити колгоспників, не зважаючи ні на що [17].

На селі мали місце факти несправедливого розрахунку з різними установами. Так, за перевезення підводи дров для школи на відстань у 7 км голова вимагав заплатити в сім разів більше, ніж заплатила сільрада за підводу на таку ж саму відстань [18]. Поведінка голови колгоспу була повна похвальби і чванства. Він роз'їжджав по гостях парою добрих коней, купив автомашину, тоді як у бригадах не вистачало навіть возів та мотузок [19].

Колгоспники по-різному демонстрували свій протест проти зловживань голови колгоспу. Не приходили на загальні збори артілі, не голосували за прийняття рішень, неодноразово писали скарги на його «нерадянські, непартійні» дії. У випадку приїзду комісії (попереджали про перевірку по телефону) голова колгоспу відправляв усіх неблагонадійних колгоспників подалі від села.

Звичайні колгоспники були свідками крадіжок з боку посадовців, а коли інвалід другої групи в березні пішов на поле взяти залишки гнилої кукурудзи, об'їзник його побив та погрожував рушницею. Однак голова колгоспу спробував відговорити постраждалого від подання заяви до міліції і виділив за рахунок колгоспу 3 ц соломи, 30 кг хліба, 0,36 га землі присадибного наділу, у результаті чого нерозділене господарство інваліда та його батька нараховувало 1,07 га землі [20].

Факти плідної співпраці між районним начальством і головами колгоспів мали місце і в інших областях України. Рядові колгоспники, як правило, повідомляли центральні керівні органи про це анонімною скаргами [21]. Очевидним є факт, що на селі в умовах надзвичайно тяжкої господарчої повсякденності українських селян, перш за все, пов'язаної з виконанням трудомістких робіт і їх оплатою, колгоспники щоденно були свідками різноманітних зловживань з боку керівників, витрати зайвих грошей і засобів на другорядні потреби. В той час як справжній виробник сільськогосподарських продуктів, від праці якого залежала життєдіяльність усієї

держави, ледве животів, забезпечуючи свої потреби за рахунок натурального господарства, адміністрація колгоспів постійно затримувала видачу натуроплати і грошей на декілька місяців і навіть років.

Неправомірні дії правління колгоспу викликали обурення селян колгоспу ім. Кірова Константинопольської сільради Велико-Новоселківського району Сталінської області [22]. У 1956 р. у листах-скаргах до редакції газети «Правда» та до центральних органів КПРС колгоспники стверджували, що керівництво колгоспу обікрало господарство на 64 тис. крб. Найголовнішими порушниками колгоспники вважали голову колгоспу і бухгалтера. При цьому члени артілі вказували на грубу поведінку колгоспної адміністрації, систематичне пияцтво, безгосподарність, неповажливе ставлення до односельців, розбазарювання колгоспного майна і привласнення артільних засобів [23].

Значимо, що сценарій подання скарг був практично однаковим у всіх колгоспах. Спочатку відправляли листи на ім'я районних партійних комітетів, які зазвичай спрямовували своїх представників на загальні збори членів артілі. У колгоспі ім. Кірова такі збори відбувалися з 8 вечора і до 5 ранку. Колгоспники вважали, що голова колгоспу оточив себе найближчими родичами і покривав свої зловживання. Наступна скарга надходила на адресу ЦК КПУ, звідки спрямовувалася на райком партії, і знову були проведені загальні збори членів артілі, які викрили правопорушення і недбайливість начальства. Оскільки повторна скарга не дала результатів, адже голова колгоспу не був знятий з посади і продовжував таку ж саму поведінку – постійне пияцтво, грубе ставлення до колгоспників і спеціалістів сільського господарства, починалися переслідування колгоспників. Тоді селяни відправили лист до газети «Правда» – органу Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, де звертали увагу, що всі попередні листи-скарги на адресу прокуратури України, до редакції журналу «Перець» не дали результату, оскільки всі вони пересилалися до райкому партії [24]. Комісія Міністерства держконтролю підтвердила факти правопорушень, присвоєння головою колгоспу цегляного будинку, розкрадання сільськогосподарської продукції та інші зловживання. Наслідком такої поведінки керівництва колгоспу стало зниження трудової дисципліни в колгоспі, на полях залишилися незібраними кукурудза, капуста, картопля, буряки. Така ситуація, звісно, була реакцією звичайних колгоспників не тільки на дії голови, а також на зневажливе ставлення до проблем села з боку районних партійних та радянських інституцій.

Отже, найпоширенішою формою протесту проти дій місцевих керівників були виступи з критичними зауваженнями на адресу голів колгоспів та сільрад під час загальних зборів членів артілі. У випадку неможливості вирішити

проблеми на місці найактивніша категорія мешканців сіл писала скарги до районних парткомітетів. Однак, зазвичай, як повідомляли селяни в наступних листах до центральних керівних органів, районне начальство було «підготоване» головами колгоспів і всі перевірки та рішення в цілому мали рекомендаційний характер і, як правило, не виправляли ситуацію. Такий тісний зв'язок голів колгоспів із районними парткомітетами був зрозумілим українському селянинові, який, як виходить, досить добре рахував, стежив і робив відповідні висновки.

Селянство в цілому було досить добре проінформованим стосовно найголовніших документів, які регулювали і стверджували радянський спосіб життя. Дуже часто у своїх скаргах та листах колгоспники посилалися на Конституцію та Статут сільськогосподарської артілі. При цьому зауважимо, що селяни сприймали з повною довірою ці документи і вважали необхідним дотримуватися демократичних засад в управлінні колгоспами, неодноразово звертаючи увагу на порушення цих принципів у процесі розбудови радянсько-колгоспного життя.

Недовіра місцевим урядовцям була характерна українському селу з причини неуважного ставлення останніх до потреб селян, що проявлялося в практичній бездіяльності партійних та радянських органів України. Зазвичай, скарги, спрямовані на адресу райкомів, розглядалися досить довго і, як правило, рішення, прийняті за результатами перевірок, не задовольняли суб'єктів сільського способу життя. Така ж доля чекала й на листи-скарги, спрямовані до обласних інстанцій – вони надходили звичайним шляхом: від радянських – до сільськогосподарських відділів, а звідти на розгляд районних керівників. І знову – ніякої реакції на поведінку голів колгоспів. Виявлялося, що надійніше для селян було написати листа-скаргу до ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, оскільки саме в цьому випадку на село прибувала комісія Міністерства держконтролю, яка виявляла різноманітні зловживання і вживалися відповідні заходи щодо правопорушників.

Така практика згубно впливала на морально-психологічну ситуацію на селі, від якої залежав мікроклімат у мікросусільстві, а, звісно, і результати роботи. Неповага до колгоспного селянства викликала різноманітні форми

протесту, і трудова дисципліна набувала неабиякого значення, оскільки багато хто, критикуючи місцеве начальство, не виходив на роботу в колгосп, шукав інших засобів заробітку і, зрештою, відбувався відтік колгоспників до міст і селищ.

Таким чином, морально-психологічна ситуація на селі у 1950-х рр. була досить складною. Женучись за високими показниками розвитку сільського господарства, керівництво дуже часто порушувало принципи, які декларувалися в основних документах. З одного боку, село перебувало під партійно-політичним тиском, спрямованим на активізацію участі колгоспників у громадському виробництві, зростання творчої ініціативи. Характерними були ейфорійні настрої щодо світлого майбутнього, найскорішої побудови комунізму тощо. З іншого – на селі існувало безліч негативних недемократичних, нерадянських заходів, які в цілому сприймалися селянством як порушення селянських прав і свобод. Мабуть, це засвідчує господарські риси селянського менталітету. Хоча колгоспники не сприймали колгоспне майно як свою власність, їх інтереси дуже тісно були пов'язані з матеріальним еквівалентом вкладеної у громадське виробництво праці. Отже, зважаючи на те, що селяни вели у 1950-х рр. здебільшого нужденне існування, виконуючи тяжку фізичну працю, вони розуміли, що на селі створився прошарок сільського населення, який майже безконтрольно користувався своїми повноваженнями, нехтуючи демократичними засадами управління колгоспами. Це викликало конфліктні ситуації, такі як відмова працювати в громадському господарстві, критика начальства, неявка на загальні збори колгоспників, відмова голосувати, написання листів-скарг тощо. Настрої селян відзначаються насамперед недовірою до сільської адміністрації, партійних та радянських органів нижчих рівнів і, навпаки, вірою у справедливість центральних органів влади. Останнє яскраво свідчить про виразні ментальні риси селянства щодо обоювання центральної влади. Психологічні та політичні настрої в українському селі простежуються у висловленні одного з колгоспників, який у 1959 р. писав скаргу на грубу поведінку голови колгоспу: «З такими працівниками як ..., ми ще три століття не доберемося до вершин

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 441-476.
2. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. Еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
3. Талан Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.
4. ЦДАВО. – Ф. 539, оп. 1, спр. 3410, арк. 4-19.
5. Там само, арк. 20-27.
6. Там само, арк. 45-47.

7. Там само, арк. 47.
8. Там само, арк. 49.
9. Там само, арк. 50.
10. Там само, спр. 3412. – 104 арк.
11. Там само, арк. 4.
12. Там само, арк. 5.
13. Там само, арк. 7.
14. Там само, арк. 6.
15. Там само, арк. 7.
16. Там само, арк. 100.
17. Там само, арк. 53.
18. Там само, арк. 68.
19. Там само, арк. 69.
20. Там само, арк. 69.
21. Там само, спр. 3454, арк. 7-9.
22. Там само, спр. 3672. – 35 арк.
23. Там само, арк. 3-4.
24. Там само, арк. 14-17.
25. Державний архів Полтавської області. – Ф. 25, оп. 1, спр. 239, арк. 213.

Рецензенти: д.і.н., проф. Н.Р. Темірова;
д.і.н., проф. Г.Т. Капустян.

© Лисак Вікторія Феофанівна, 2009

Надійшла до редколегії 25.05.2009 р.